

Ορθογραφικά προβλήματα της Νεοελληνικής

Χριστόφορος Χαραλαμπίκης

Πανεπιστήμιο Αθηνών

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η λέξη «ορθογραφία» με τη σημασία «ορθή γραφή των λέξεων σύμφωνα με τους γραμματικούς κανόνες» εμφανίζεται μόλις τον 2ο μ.Χ. αι. (Απολλώνιος ο Δύσκολος, Σέξτος ο Εμπειρικός). Η *ορθογραφία* σήμαινε στον Βιτρούβιο «σχέδιο οικοδομής σε ύψος», σε αντίθεση με το σχέδιο κατόψεως. Η έκφραση «ως ορθογραφείται» σήμαινε: «όπως φαίνεται στο επισυναπτόμενο σχέδιο» (Απολλόδωρος Δαμασκηνός, *Πολιορκητικά*, 2ος μ.Χ. αι.). Η έννοια «ορθή γραφή» έχει σχετική μόνο αξία, καθώς λέξεις που ορθογραφούνται λανθασμένα με ετυμολογικά και ιστορικά κριτήρια θεωρούνται «ορθές» με χρηστικά κριτήρια, και αντίστροφα. Έτσι, λ.χ., η *πολυθρόνα* δεν έχει καμιά σχέση με το *πολύς* και *θρόνος*, όπως παρετυμολογικά έχει καθιερωθεί, αφού πρόκειται για την ιταλική λέξη *poltrona* < *poltro* = «κρεβάτι». Η *κλωνοποίηση* ή *κλωνισμός* ανάγεται στο αγγλ. *cloning* και επομένως, αν μας διέκρινε συνέπεια στους ορθογραφικούς κανόνες, θα έπρεπε να προτιμηθεί η γραφή *κλωνοποίηση*, έστω και αν η αγγλική λέξη προέρχεται από το ελληνικό *κλώνος*. Η *ώσμωση* αποτελεί απόδοση του αγγλ. *osmosis* < γαλλ. *osmose*, οπότε η ορθότερη γραφή θα ήταν *όσμωση*, όπως λημματοποιείται η λέξη στο *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας* του Εμμ. Κριαρά, Αθήνα 1995 (όπου και το λήμμα *οσμοσκόπιο*). Άλλοι λεξικογράφοι προτιμούν τη μέση λύση: *όσμωση*. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν πολλές λέξεις και γι' αυτό υπάρχει συχνά η τάση αποσύνδεσης της ετυμολογίας από την ορθογραφική παράσταση της λέξης¹.

---

1. Τα σχετικά θεωρητικά ζητήματα και η επιχειρηματολογία για την αναγκαιότητα απλοποίησης της νεοελληνικής ορθογραφίας με απασχολούν στη μελέτη του 2001, η οποία μπορεί να θεωρηθεί και ως εισαγωγή στον προβληματισμό που αναπτύσσεται σ' αυτή εδώ την εργασία.

Το αίτημα για κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας διατυπώθηκε συστηματικά από τον Ιωάννη Βηλαρά (*Η Ρομενική γλώσσα*, 1814), ο οποίος προτείνει παράλληλα δικό του φωνητικό σύστημα. Με το καυτό θέμα της ορθογραφίας ασχολήθηκαν πολλοί ερευνητές, από τους οποίους ξεχωρίζουν οι συμβολές του Γ. Χατζιδάκι² και του Μ. Τριανταφυλλίδη³. Ο Γ. Χατζιδάκις ήταν οπαδός της αυστηρά ιστορικής ορθογραφίας με βάση την ετυμολογική αρχή των λέξεων και τύπων, δεν απέκλεισε όμως την απλοποίησή της, ιδιαίτερα για τις ανάγκες του σχολείου. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης, του οποίου η συμβολή και στη ρύθμιση της ορθογραφίας υπήρξε πολύτιμη, τάχτηκε υπέρ της απλοποιημένης ιστορικής ορθογραφίας, καταδικάζοντας παράλληλα τη χρήση της φωνητικής γραφής και την εισαγωγή του λατινικού αλφαβήτου.

Η καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος από την Πολιτεία το 1982 δεν πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια των ορθογραφικών απλουστεύσεων, καθώς οι τόνοι και τα πνεύματα αποτελούν, κατά μία άποψη, εξωτερικό, τυπικό φαινόμενο της γλώσσας, ενώ η ορθογραφία ανήκει στο σύστημα της γλώσσας. Γι' αυτό ακριβώς δεν είναι σωστό να γίνονται ριζικές αλλαγές στην ορθογραφία των λέξεων παρά μόνο σταδιακές απλουστεύσεις⁴. Οι ορθογραφικές, πάντως, μεταρρυθμίσεις καθορίζονται περισσότερο με εξωγλωσσικά (πολιτικά, κοινωνικά, παιδαγωγικά, οικονομικά κ.ά.) κριτήρια, παρά με καθαρώς γλωσσολογικά.

2. Η απλοποίηση του ορθογραφικού μας συστήματος

Υπάρχουν πολλοί μητρικοί ομιλητές οι οποίοι βλέπουν με επιφύλαξη, ή με παντελή άρνηση, κάθε προσπάθεια απλούστευσης και εκλογίκευσης του ορθογραφικού μας συστήματος, ακόμα και όταν αναγνωρίζουν ότι ταλαιπωρούνται ασκόπως οι μαθητές. Η γραφή θεωρείται άμεσα ή έμμεσα ως «ιερή υπόθεση» (έτσι πράγματι ξεκίνησε) που πρέπει να παραμείνει για ιστορικούς και εθνικούς λόγους άθικτη. Η δύναμη της γραφής οφείλεται στο ότι συντηρεί και διαιωνίζει τη γλωσσική ταυτότητα. Γι' αυτό γίνονται σπάνια ορθογρα-

---

2. Βλ. Δικ. Βαγιακάκος, «Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941). Βίος και έργον», στον τόμο: Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Γλωσσολογικά Έρευναι*, τόμος Β', Αθήνα 1977, έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, σ. *79-94.

3. Βλ. Μανώλης Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα*, τόμος έβδομος: *Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά. Ορθογραφικά - παιδαγωγικά*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 3-392.

4. Ο Χρ. Παπαρίζος (2000, 50) υποστηρίζει ότι «εκτός από ορισμένες περιπτώσεις, κατά τις οποίες η παρέμβαση θα εξαλείψει δεδομένη –κατά κοινή ομολογία– σύγχυση, [...] η παιδεία θα πρέπει να διατηρήσει τον παγιωμένο τρόπο γραφής των λέξεων» δηλαδή να διατηρηθεί η σημερινή σχολική ορθογραφία...».

φικές μεταρρυθμίσεις και όταν επιχειρηθούν, περιορίζονται σε πολύ λίγες αλλαγές. Αυτό ισχύει διεθνώς, αφού οι άνθρωποι σκέπτονται συχνά κατά τον ίδιο τρόπο. Έτσι, η ενιαία ορθογραφική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε στις γερμανόφωνες χώρες (Γερμανία, Αυστρία, Ελβετία, Λιχτενστάιν) το 1996 και τέθηκε σε εφαρμογή το 1998 στη δημόσια διοίκηση και τα σχολεία ήρθε να αντικαταστήσει τις σχετικές ρυθμίσεις που ίσχυαν από το 1902. Πολλοί πνευματικοί άνθρωποι δείχνουν απρόθυμοι να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, ενώ δεν είναι λίγες και οι αντιδράσεις του απλού κόσμου. Στη Γαλλία μάλιστα απέτυχε η προσπάθεια της ορθογραφικής μεταρρύθμισης που επιχειρήθηκε το 1990-1991, παρ' όλο που ήταν αρκετά περιορισμένης έκτασης⁵.

Η δημοσίευση, το 1998, δύο μεγάλων νεοελληνικών λεξικών, του *Λεξικού της νέας ελληνικής γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη (στο εξής ΛΜπ) και του *Λεξικού της κοινής νεοελληνικής* του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη (στο εξής ΛΤρ), έφερε ξανά στην επιφάνεια το ορθογραφικό μας πρόβλημα, η λύση του οποίου καθίσταται περισσότερο από επιτακτική. Επί δεκαετίες ολόκληρες δεν έχει αναληφθεί καμιά επίσημη πρωτοβουλία, με αποτέλεσμα ο μέσος μητρικός ομιλητής να βρίσκεται σε ορισμένες περιπτώσεις σε πλήρες αδιέξοδο⁶. Το πρόβλημα είναι ακόμα πιο σοβαρό στη σχολική πράξη. Τα διδακτικά εγχειρίδια παρουσιάζουν την ίδια λέξη με διαφορετικές ορθογραφίες και έτσι ο μαθητής, όπως συχνά και ο διδάσκων, περιέρχεται σε αμηχανία: *κολόνα/κολώνα, σβόλος/σβώλος, σκουλίκι/σκουλήκι, χίμηξε/χύμηξε* και άλλα πολλά. Μετά τη γλωσσική μεταρρύθμιση του 1976, το Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης (ΚΕΜΕ) επέφερε ορισμένες μικρές, αλλά ουσιαστικές αλλαγές στη *Νεοελληνική Γραμματική* του Μ. Τριανταφυλ-

5. Αφορούσε συγκεκριμένα περίπου δύο χιλιάδες λέξεις σε ένα σύνολο πενήντα χιλιάδων. Βλ. Ε. Καραντζόλα, 1996, όπου (σ. 102) και η νεότερη βιβλιογραφία για την ορθογραφική μεταρρύθμιση στη Γαλλία.

6. Τα σχετικά ζητήματα έχουν απασχολήσει πρόσφατα και άλλους ερευνητές. Βλ. Στ. Καμαρούδης, 1985. Σχετικά με την ορθογραφία των ξένων λέξεων ο Καμαρούδης καταλήγει στο συμπέρασμα (σ. 345): «Μεταξύ του ανήφορου των ορθογραφιών «φραντεζύ» στο όνομα της ετυμολογίας και του κατήφορου του ελληνικού ισοπεδωτικού οδοστρωτήρα –τα πάντα με έψιλον, γιώτα, όμικρον– θα υπάρχει και ο ίσιος δρόμος: εκείνος της γενικά παραδεκτής εξελληνίσης και της χρήσης αντίστοιχων ελληνικών λέξεων όπου είναι δυνατόν». Βλ. ακόμα Χ. Συμεωνίδης, 1992. Η Α. Ιορδανίδου, 1998, δείχνει τα αδιέξοδα στα οποία έχει οδηγηθεί το πρόβλημα της νεοελληνικής ορθογραφίας. Επισημαίνει ότι τα λεξικά Τεγόπουλου - Φυτράκη και Πατάκη ακολουθούν σχεδόν απόλυτα τις ορθογραφικές θέσεις της Γραμματικής Τριανταφυλλίδη, ενώ το *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας* του Ε. Κριαρά αποκλίνει με αρκετές ασυνέπειες από τις αρχές που καθιέρωσε ο Τριανταφυλλίδης. Η Ιορδανίδου πιστεύει ότι «οι αρχές που θεσπίστηκαν από τη Γραμματική Τριανταφυλλίδη [...] αποτελούν επαρκέστατη βάση για τη ρύθμιση της νεοελληνικής ορθογραφίας». Βλ. και Γ. Παπαναστασίου, *compos*.

λίδη με στόχο την απλούστευση της ορθογραφίας: καθιέρωση του -ει στις ρηματικές καταλήξεις, γραφή των συγκριτικών με -ο: -ότερος, -ότατος, καθιέρωση του μονοτονικού κ.ά.⁷ Η καταγραφή ορισμένων ενδεικτικών λέξεων που ακολουθεί και η σύντομη παρουσίαση των εναλλακτικών ορθογραφικών τους παραστάσεων δείχνει με ενάργεια το μέγεθος του προβλήματος.

2.1. Μερικές προβληματικές ορθογραφίες

αβγό / αυγό: Ο Γ. Χατζιδάκις, ο Μ. Τριανταφυλλίδης και άλλοι γλωσσολόγοι έδειξαν με ακαταμάχητα επιχειρήματα ότι δεν δικαιολογείται η δίφθογγος -av-, δεδομένου ότι η λέξη προέρχεται από την έκφραση *τα ωά* και ότι η συμφωνική προφορά του υ ως ν αποτελεί προϊόν φωνητικής εξέλιξης. Το ΛΜπ μένει πιστό στην ορθογραφία που επιβάλλει η ορθή ετυμολογία, ενώ το ΛΤρ προτίμησε την εσφαλμένη γραφή που προσπάθησε να επιβάλει η λόγια παράδοση και αναγκάστηκε να αποδεχτεί ο Μ. Τριανταφυλλίδης. Ακριβή αναλογία βρίσκουμε και στη λέξη *αφτί* < *τα ωτία*, την οποία το ΛΤρ ορθογραφεί με *υ*, και πάλι χωρίς λόγο. Ανεξάρτητα από την ετυμολογική διαφάνεια, για το παιδί του δημοτικού σχολείου είναι πιο εύκολες οι γραφές *αβγό* και *αφτί* και γι' αυτό επιβάλλεται να προτιμηθούν.

άνθιση / άνθηση: Διερωτάται κανείς αν θα είχε νόημα να γίνεται η διάκριση ανάμεσα στην *άνθιση* (< *ανθίζω*) των λουλουδιών και την *άνθηση* (< *ανθώ*) των τεχνών (σύγκρ. τον αόριστο *άνθισα* / *άνθησα*), όταν με την πρώτη απλούστερη γραφή μπορεί να δηλωθεί η κύρια και η μεταφορική σημασία.

ατόφιος / ατόφους: Η σωστή ετυμολογία, από το *αυτο-φυής*, δικαιολογεί πλήρως τη δεύτερη γραφή, έχει όμως επικρατήσει η πρώτη.

βούλα / βούλλα: Η λέξη γράφεται από τη συντριπτική πλειονότητα των Νεοελλήνων με ένα λ (βλ. την έκφραση *καρπούζι με τη βούλα*) και δεν έχει, νομίζω, γενικά νόημα να κρατάμε τα διπλά σύμφωνα για δάνειες λέξεις που είναι ήδη αρχαίες. Στη συνείδηση των μητρικών ομιλητών δεν εξυπηρετεί καμιά σκοπιμότητα αυτή η διάκριση, αφού δεν είναι απαραίτητο να γνωρίζει κανείς την ιστορία των λέξεων για να επικοινωνήσει αποτελεσματικά. Γι' αυτό δεν γράφουμε σήμερα *καπέλλο* ή *κασσέττα*, όπως θα επέβαλε η ετυμολογική διαφάνεια.

γλύκισμα / γλύκυσμα: Πρόκειται για το ελληνιστικό *γλύκυσμα*, δεν έχει όμως νόημα η «ορθή» γραφή, αφού η λέξη συμπαρασύρθηκε από τα πολλά ουδέτερα σε -ισμα. Η απλούστευση αυτή δεν έχει ως τώρα εφαρμογή στη λέξη *δάκρυσμα*.

---

7. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, 1978, *Επίμετρο*, σ. 443-447.

- γόπα / γώπα: Ακόμα και αν πρόκειται για το ελληνιστικό βόωψ, η πρώτη γραφή έχει ήδη γενικευτεί.
- διώροφος / διόροφος: Η λέξη είναι ήδη ελληνιστική. Σε σχολικά όμως βιβλία εμφανίζονται οι γραφές: *δυώροφος* και *διόροφος*. Μάταια ίσως επιμένουν οι γλωσσολόγοι στις γραφές *ημιώροφος*, *τριώροφος*, αφού ο κόσμος γράφει *ημιόροφος*, *τριόροφη οικοδομή*, για το λόγο ότι δεν λειτουργεί σήμερα στη γλώσσα μας η έκταση των συνθέτων.
- ελιξίριο / ελιξήριο: Πρόκειται για αντιδάνειο από το αραβικό *al-iksir* < ελληνιστικό *ξηρίον* = «ξηραντική σκόνη για πληγές», το οποίο όμως ήρθε στη γλώσσα μας μέσω του γαλλικού *élixir* και γι' αυτό δεν έχει νόημα η γραφή με *η*.
- καθίχι / καθοίχι: Από τη σημασία «δοχείο νυκτός» (μεσαιων. *καθοίκιον* και *κάθοικον* = «οικιακό σκεύος») εξελίχτηκε μεταφορικά η σημασία «αχρείος άνθρωπος», η οποία είναι και η συχνότερα εμφανιζόμενη. Στα πλαίσια της ορθογραφικής εξομάλυνσης δεν θα ενοχλούσε η γραφή *καθίχι*, την οποία αποδέχονται ήδη ορισμένα νεοελληνικά λεξικά⁸.
- καινούργιος / καινούριος: Το ΛΜπ γράφει το ορθό με -γ-, αφού πρόκειται για το μεταγενέστερο *καινουργός* < *καινουργής* και, εκτός αυτού, η πρώτη γραφή διευκολύνει την προφορά της λέξης. Το ΛΤρ προτιμά κακώς τη δεύτερη γραφή, την οποία δικαιολογεί ως αναλογικό σχηματισμό κατά το *καθαρός* - *καθάριος*.
- κοκίτης / κοκκύτης / κοκκίτης: Από τη στιγμή που πρόκειται για απόδοση του γαλλικού *coqueluche* < *coq*, «κόκορας», η σύνδεση με το αρχ. *κόκκυ* (= «η κραυγή του κούκου») περιπλέκει τα πράγματα με μια δύσκολη ορθογραφική παράσταση: *κοκκύτης*. Και η απλούστερη γραφή *κοκκίτης* δεν δικαιολογείται. Εκτός αυτού, το σημαντικότερο είναι ότι ο κοκίτης περιγράφηκε επαρκώς το 1578, ενώ το μικρόβιο που προκαλεί τη νόσο απομονώθηκε μόλις το 1906 στο Ινστιτούτο Παστέρ, η σχέση επομένως με το «κόκκυ» και τον «κούκο» είναι αυθαίρετη. Και ο *κοκίτοειδής* (βήχας) ανάγεται στο γαλλικό *coqueluchoïde*.
- κτίριο / κτήριο: Το μεσαιωνικό *κτίριον*, είτε προήλθε από το *οικτήριον < *οικητήριον* (= «χώρος κατοικίας») είτε από το *ευ-κτήριον* (= «τόπος προσευχής»), πρέπει να γράφεται με βάση το ετυμολογικό κριτήριο με -η-. Παρετυμολογικά προς το *κτίζω* (σύγκρ. *κ(χ)τίσμα*, *κ(χ)τίστης*, *κ(χ)τιστός*) τείνει να καθιερωθεί η γραφή με -ι-, η οποία ως απλούστερη είναι προτιμητέα. Το ΛΤρ δεν νιώθει καν την ανάγκη να παραπέμ-

8. Την απλούστερη αυτή γραφή προτιμούσε και ο αείμνηστος Νίκος Παναγιωτόκης, όπως βλέπουμε στη μετάφραση του έργου του Σαίξπηρ, *Τρωίλος και Χρυσίδα*, Αθήνα 1998, σ. 38.

- ψει σε τύπο *κτήριο*, τον οποίο έχει καθιερώσει το Πανεπιστήμιο Αθηνών στις επίσημες προσκλήσεις του.
- λιανικός / λειανικός: Η ετυμολογία της λέξης από το *λειανός* (< αρχ. *λείος* + *-ανός*) είναι δεδομένη, η ορθογραφική όμως απλοποίηση έχει γενικευτεί και έτσι δεν έχει νόημα η επαναφορά στο ΛΜπ του *-ει-* σε μια σειρά ετυμολογικά συγγενών λέξεων: *λειανίζω*, *λειάνισμα*, *λειανο(ν)τούφεκο*, *λειανοπωλητής*, *λειανός*, *λειανοτράγουδο*. Η χρήση καθιέρωσε την απλούστευση.
- μάννα / μάννα: Η επαναφορά της ορθής με ετυμολογικά κριτήρια γραφής *μάννα* (< μεσαιωνικό *μάννα*), όπως γίνεται στο ΛΜπ, δεν έχει πιθανότητες αποδοχής. Η γραφή *μαννουλομάννουλο* (στο ίδιο Λεξικό) προσκρούει στην αισθητική αρχή (βλ. Χρ. Χαραλαμπάκης, 2001, 458). Η *μάννα* και η *μαμά* χρησιμοποιούνται ευρύτατα χωρίς επανάληψη του διπλού συμφώνου. Το ΛΜπ λημματοποιεί τον τύπο *μαμά*, ακολουθεί όμως άλλο κριτήριο για τη *μαμμή*. Το ΛΤρ, αντίθετα, γράφει συνεπестера: *μαμά*, *μαμή*.
- νινί / νηνί: Η λέξη παράγεται από το αρχ. *νήνις*, το μεσαιωνικό όμως *νινάκι* δείχνει ότι η απλουστευμένη ορθογραφία έχει μακρά ιστορία. Η γραφή, επομένως, *νινί*, που προτιμά το ΛΜπ, δεν νομίζω ότι έχει πιθανότητες να γίνει δεκτή.
- ροδάκινο / ρωδάκινο: Όπως τονίζεται στο ΛΜπ (βλ.λ. *ρωδάκινο*), η γραφή *ροδάκινο* «δεν έχει ετυμολογική βάση», αφού η λέξη προέρχεται από το μεταγενέστερο *δωράκινον* < λατιν. *duracinum*. Η γραφή όμως *ροδάκινον* είναι ήδη μεσαιωνική, αλλά και αυτό να μη συνέβαινε, είναι πια αργά να αλλάξουμε το *ροδάκινο* και τη *ροδακινιά*.
- τέσσερις / τέσσερεις: Η δεύτερη γραφή οφείλεται σε αναλογική επίδραση του *τρεις*. Πρόκειται για την αρχ. λέξη *τέσσερες* και γι' αυτό η απλούστερη γραφή είναι και η καλύτερη.
- τσιρότο / τσηρώτο: Η λέξη προέρχεται από το ιταλ. *cerotto* < υστερολατ. *cerotum*, που ανάγεται στο ελληνιστικό **κηρωτόν* < αρχ. *κηρωτή*, αυτό όμως δεν νομιμοποιεί την αποδοχή της δεύτερης γραφής.
- φιλενάδα / φιλαινάδα: Η δεύτερη γραφή είναι η ετυμολογικά ορθή (< *φίλαινα*). Επικράτησε όμως η πρώτη και αυτή έπρεπε να είχε λημματοποιήσει το ΛΜπ.
- φίσκα / φύσκα: Η λέξη προέρχεται από το αρχ. *φύσκη* (= «το στομάχι» ή «το παχύ έντερο», και αργότερα «το λουκάνικο»), η ορθογραφική όμως απλούστευση είναι πια γεγονός.
- φτώχεια / φτώχια: Το ΛΤρ προτιμά την πρώτη γραφή, ενώ το ΛΜπ τη δεύτερη. Η λέξη δεν προέρχεται από το αρχαίο *πτωχεία* (διαφορετικά θα λεγόταν *πτωχειά*, όπως *δουλεία* - *δουλειά*), αλλά σχηματίστηκε υποχω-

ρητικά: *φτώχεια* < *φτωχαίνω* < *φτωχός* (σύγκρ. *ακριβός* - *ακριβαίνω* - *ακριβία*). Το ΛΤρ γράφει *ακριβεία*. Η γραφή με *-ι-* είναι και στις δυο περιπτώσεις προτιμότερη ως απλούστερη, όπως και *ζήλια*, *Θεοφάνια*. Το ενδιαφέρον είναι ότι τα δύο αυτά λεξικά δέχονται για τη λέξη *φτώχεια* την ίδια ετυμολογία, ορθογραφούν όμως διαφορετικά.

Το ΛΜπ προτείνει, ανάμεσα στα άλλα (βλ. τον ένθετο κατάλογο στο λήμμα *ορθογραφία*), ως ορθές τις γραφές: *γρασσίδι*, *μανρειδερός*, *κακκαβιά*, *καννέλα*, *κάννουλα*, *κάππαρη*, *κουλλός*, *κουλλούρι*, *μαγγώνω*, *νοννός*, *ξεφτύζω*, *ξυπασμένος*, *παλληκάρι*, *παππás*, *πασσαλείφω*, *πιτσυλώ*, *πλημύρα*, *στουππί*, *τιτυβίζω*, *σητώνω*, *συγκλώ*, *χάννος*. Αντίθετα, για νεότερες ξένες λέξεις ακολουθεί καινοτόμους απλούστερες γραφές: *στοστόπ*, *ερκοντίσιον*. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι στην επανέκδοση του Λεξικού παρατίθεται η καθιερωμένη και η σχολική ορθογραφία.

Ιδιαίτερα ορθογραφικά προβλήματα δημιουργεί μια σειρά συμφωνικών συμπλεγμάτων, από τα οποία αναφέρω ενδεικτικά τον συνδυασμό *γγ*, *γκ*, *γκ*. Οι ασυνέπειες ορθογράφησης στα διάφορα νεοελληνικά λεξικά είναι εμφανείς σε εκατοντάδες περιπτώσεις⁹. Η λέξη *τσιγκούνης* ετυμολογείται στο ΛΜπ και στο ΛΤρ από το τουρκ. *çingene*, το πρώτο όμως δέχεται τη γραφή με *γγ* και το δεύτερο με *γκ*. *Ξίγκι*: ενώ πρόκειται για το μεσαιωνικό *ξύγκιν* < ελληνιστικό *οξύγγιον*, το ΛΤρ προτιμά την ορθογραφική απλούστευση *ξίγκι*, το ΛΜπ λημματογραφεί *ξίγγι*. Το ΛΤρ γράφει *μαγγάνιο* < παλαιογαλλικό *mangane*, αλλά *μαγκάλι* < *mangal*, ενώ πρόκειται για τον ίδιο ξένο φθόγγο *ng*. Το ΛΜπ ακολουθεί ενιαία γραφή: *μαγκάνιο*, *μαγκάλι*. Το ΛΤρ γράφει *γγαστρωμένη* (προέρχεται πράγματι από το *εγ-γαστρώνω*), υιοθετώντας έτσι, χωρίς λόγο, τη μοναδική λέξη της Νεοελληνικής που αρχίζει με δύο όμοια σύμφωνα, ενώ το ΛΜπ γράφει σωστά *γκαστρωμένη*. Σχετικά με το ξενόγλωσσο μόρφημα *-ι(ν)γκ* < αγγλ. *-ing* οι γραφές ποικίλλουν. Το ΛΜπ γράφει ορθότερα, αφού έτσι αποδίδεται πιστότερα η πραγματική προφορά, *ζάπινγκ*, *λίφτινγκ*, *πάρκινγκ*, ενώ το ΛΤρ, ακολουθώντας την πρόταση του Μ. Τριανταφυλλίδη «το τελικό *ng* μεταγράφεται συνήθως *γκ*: *ριγκ*», *ζάπινγκ*, *λίφτινγκ*, *πάρκινγκ*, με τη σωστή όμως επισήμανση ότι στον προφορικό λόγο ακούγεται και «*πάρκιν*»¹⁰.

9. Στο ΛΜπ συζητούνται με ευσύνολπο τρόπο τα σχετικά προβλήματα των συμφωνικών συμπλεγμάτων *γγ* και *γκ*. Βλ. στις οικείες θέσεις τα ένθετα πλούσια σχόλια.

10. Η Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1994, σ. 247-274: Πίνακας ελληνόγλωσσων λέξεων) δείχνει σταθερή προτίμηση στην απεργινωμένη γραφή: *μπέμπι σίτιγκ* (και *σίτιν*), *μπούμεραγκ*, *ντάμπινγκ*, *ντάρλιγκ*, *ντρέσιγκ*, *πίλιγκ*, *ριγκ*, *σέρφινγκ*, *σιγκλ* κ.ά.

Δυσκολίες για τους μικρούς μαθητές, και όχι μόνο, παρουσιάζει, επίσης, η χρήση του -ρρ- σε μια σειρά σύνθετων λέξεων, αφού είναι υποχρεωμένοι να μάθουν να γράφουν δύο ρρ, έστω και αν δεν προφέρονται (όπως όλα τα διπλά σύμφωνα, με εξαίρεση μερικά νεοελληνικά ιδιώματα και την κυπριακή διάλεκτο) σε πολλές λέξεις. Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να δείχνουν ανεκτικότητα σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ σε άλλες επιβάλλεται να επιμένουν στην ορθή γραφή. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν λέξεις όπως λ.χ.: *αρραβώνας* (αν και έχει παγιωθεί έτσι), *αρριζωτος*, *αρρυντίδωτος* (ο αυτόματος διορθωτής του ηλεκτρονικού υπολογιστή θεωρεί εσφαλμένη αυτή τη γραφή), ενώ στη δεύτερη: *αρρυνθμία*, *άρρωστος*, *παρρησία*. Σήμερα δεν γίνεται πια κατανοητός ο κανόνας που ρυθμίζει τις γραφές *αεί-ροος* αλλά *επι-ρροή*: αν το πριν από το -ρ- φωνήεν είναι μακρό, τότε δεν διπλασιάζεται το ρ. Στον παραλογικό αυτόν για τα νεοελληνικά δεδομένα κανόνα στηρίχτηκε παλιότερα η ορθογράφηση λέξεων όπως *εσώρρουχο* (βλ. *Λεξικό της Προίας*), αλλά *ασπρόρουχα* (*ασπρόρρουχο* στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής* του Ι. Σταματάκου). Το ΛΜπ, όπως και το λεξικό Κριαρά, γράφει *ηχορρύπανση*, ενώ το ΛΤρ λημματογραφεί σωστά τη λέξη με ένα -ρ-. Έτσι κι αλλιώς πρόκειται για μεταφραστικό δάνειο από το αγγλ. *noise pollution* (η λέξη δημιουργήθηκε το 1970) και δεν θα μπορούσε να έχει εδώ εφαρμογή κάποιος από τους παλαιότερους κανόνες της ελληνικής γλώσσας.

Άλλες προβληματικές περιπτώσεις της ίδιας κατηγορίας: για λέξεις οι οποίες αποτελούν μεταφραστικά δάνεια δεν είναι σωστό να εφαρμόζονται κανόνες της Αρχαίας Ελληνικής. Ο *απορροφητήρας* αποτελεί μεταφραστικό δάνειο από το αγγλ. *absorber* / *air-extractor* ή το γαλλ. *aspirateur*. Το *απορρυπαντικό* < αγγλ. *detergent*, γαλλ. *détergent*, η *αντιρρύπανση* < *anti-pollution* και τα συναφή παράγωγα είναι σχετικά πρόσφατοι νεολογισμοί. Το ίδιο ισχύει και για το *παχύρρευστος* < γερμαν. *dickflüssig* και *λεπτόρρευστος* < *dünflüssig*. Συχνά βλέπει κανείς να γράφονται οι λέξεις αυτές με ένα ρ, όπως το *παχύρρευστο υγρό AZAX* (σε ετικέτα του προϊόντος) και τα *λεπτόρρευστα υλικά* (σε σύγγραμμα για φοιτητές της Οδοντιατρικής). Αξίζει να μελετηθούν και περιπτώσεις όπως οι παλαιότερες γραφές *ξερριζώνω*, *ωτορρινολαρυγγολόγος* (τα οποία χαρακτηρίζει λανθασμένα ο αυτόματος διορθωτής των Windows), οι λέξεις *ετοιμόρροπος*, *απορρυθμίζω*, *απορρυπαίνω*, η περίπτωση χρήσης δύο -κκ- τα οποία, καθώς δεν προφέρονται, δημιουργούν δυσκολίες στους μικρούς μαθητές: *εκκαθάριση*, *εκκρεμώ*, *έκκριση* κ.ά.

2.2. Δημοσκοπήσεις για τη γλώσσα και την ορθογραφία

Οι σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης, οι γνωστές ως δημοσκοπήσεις και γκάλοπ, έχουν ευρύτατη εφαρμογή, τα τελευταία ιδίως χρόνια, κατά κύ-

ριο λόγο στην πολιτική και το μάρκετινγκ, αποφεύγονται όμως συστηματικά για τη διαπίστωση της γλωσσικής συμπεριφοράς και της στάσης των ομιλητών απέναντι στις ποικίλες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η γλώσσα¹¹. Για τον γλωσσικό όμως προγραμματισμό είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές ανάγκες και οι γενικότερες τάσεις που διαμορφώνονται με βάση ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα. Μια μικρή δοκιμαστική έρευνα θα μπορούσε να συμπεριλάβει όλους τους Έλληνες γλωσσολόγους που εργάζονται σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα (δεν υπερβαίνουν τους 100), από 100 πανεπιστημιακούς άλλων ειδικοτήτων, καθηγητές, δασκάλους, λογοτέχνες, 200 μαθητές και μαθήτριες και 200 άλλους πολίτες. Έτσι, η επεξεργασία σχετικών ερωτηματολογίων με δείγμα χιλίων περίπου ατόμων θα μπορούσε να φέρει στην επιφάνεια άκρως ενδιαφέροντα στοιχεία που θα ανοίξουν τον δρόμο για μια πιο συστηματική έρευνα. Οι τελικές αποφάσεις δεν θα στηρίζονται σε προσωπικές επιλογές και αμφιλεγόμενες επιστημονικές θέσεις, όπως γινόταν ως τώρα, αλλά θα απηχούν γενικότερες συγκλίσεις.

Με το παραπάνω σκεπτικό, στα πλαίσια μιας επιστημονικής συνάντησης με θέμα το πρόβλημα της νεοελληνικής ορθογραφίας¹², που πραγματοποιήθηκε στο Παιδαγωγικό Κέντρο Κρουσιγής, στη Χαλκιδική (19-22 Μαΐου 2000), υπαγόρευσα με ταχύ ρυθμό 22 λέξεις, με απόλυτη αλφαβητική σειρά, στους 11 παρόντες κορυφαίους ειδικούς, καθηγητές πανεπιστημίου και ερευνητές. Τα αποτελέσματα υπήρξαν άκρως ενδιαφέροντα. Δύο μόνο λέξεις συγκέντρωσαν την ομόφωνη αποδοχή, το *ταιρότο*, το οποίο λημματοποιείται παράλληλα και ως *τηρώτο* στο ΛΜπ, και το *μωσαϊκό*, παρά το ότι το *ω* δεν δικαιολογείται, αφού πρόκειται για το ιταλ. *mosaico* και το γαλλ. *mosaïque*. Οι ορθογραφήσεις: *ενανθρώπιση*, *νεωτερίζω*, *πλημμύρα*, *πρόβιος*, *οτοστόπ*, *εταιρεία*, *τσιπούρα* έγιναν δεκτές με 10 ψήφους, έναντι 1 που έλαβαν οι γραφές: *νεοτερίζω*, *πλημύρα*, *πρόβιος*, *ωτοστόπ*, *εταιρία*, *τσιππούρα*. Η λέξη *ξίπασμένος* προτιμήθηκε από 9 επιστήμονες, έναντι 2 που έγραψαν *ξίπασμένος*. Οι γραφές *καντήλι*, *μυζήθρα* έλαβαν 8 ψήφους, έναντι 3: *καντίλι*, *μιζήθρα*. Στις γραφές *βεβαρημένος* και *δυσφήμιση* έδειξαν προτίμηση 7 ερευνη-

11. Το θέμα αυτό με έχει απασχολήσει και σε άλλη ευκαιρία. Βλ. τη μελέτη «Η “καλή” και “κακή” χρήση της Νεοελληνικής: Θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα», στον συγκεντρωτικό τόμο του 1999, 105-128, και ιδίως σ. 120 κ.ε.

12. Το εξειδικευμένο αυτό συνέδριο, με εισηγήσεις προσκεκλημένων ομιλητών που κάλυψαν τα βασικά ζητήματα της νεοελληνικής ορθογραφίας, συμπεριλαμβανομένων των τοπωνυμίων και ανθρωπωνυμίων, διοργανώθηκε από τον καθηγητή Δημήτρη Τομπαΐδη, με αφορμή την ανάθεση από το Υπουργείο Παιδείας στον ίδιο, στον καθηγητή Χ. Συμεωνίδη και στην καθηγήτρια Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, ενός ορθογραφικού λεξικού της νέας ελληνικής γλώσσας. Αμέριστη υπήρξε η συμπαράσταση και ουσιαστική η παρουσία του διευθυντή του παραπάνω Κέντρου καθηγητή Χρ. Φράγκου.

τές, έναντι 3 που έκριναν ορθότερους τους τύπους *βεβαρυμένος*, *δυσφήμιση*, ενώ ένας ερευνητής έγραψε ότι και οι δύο γραφές είναι ορθές. Σε οριακό σημείο, 6 προς 5, βρέθηκαν οι γραφές: *ανάμεικτος* / *ανάμικτος*, *αντιπροσωπεία* / *αντιπροσωπία*, *βοξίτης* / *βωξίτης*, *κομμουνισμός* / *κομμονισμός*, *λιθρίνι* / *λυθρίνι*, *φτώχεια* / *φτώχια*. Οι τύποι *κατασκοπεία* (5) / *κατασκοπία* (5) ισοβάθμισαν, ενώ ένας ερευνητής έκρινε ότι και οι δύο γραφές είναι εξίσου ορθές. Τριπλογραφία παρατηρήθηκε στο ρήμα: *οξιδώνω* (5), *οξειδώνω* (5), *οξυδώνω* (1). Η πιο προβληματική λέξη (στους ερωτηθέντες συναδέλφους έδωσα μόνο το ερμηνευμα, για να μην επηρεαστούν από τη δική μου προτίμηση) αποδείχτηκε η ονομασία του ειδικού καλύμματος της κεφαλής των ορθόδοξων κληρικών: *καλημαύ(κ)χι* (5), *καλυμαύχι* (3), *καλιμαύχι* (2), *καλλιμαύχι* (1). Σε διάφορα λεξικά λημματοποιείται ακόμα ως *καμηλλαύκι*. Στο ΛΜπ καταγράφεται ως λήμμα το *καμηλαύκι* (έναντι *καλημαύχι* και *καμηλαύχι* στο ΛΤρ), λημματοποιείται όμως και το *καλυμμαύκι*, αν και θεωρείται εσφαλμένο, με παραπεμπτικό στο ορθό. Το *καμηλαύκι*, το οποίο δεν φαίνεται να το λέει ο κόσμος (όπως δείχνει το σύνθετο *επανωκαλήμανχο* που δεν λέγεται *επανωκαμήλανχο, αυτό όμως είναι ένα θέμα προς διερεύνηση), ανάγεται στο μεσαιωνικό *καμηλλαύκιον* και αυτό με τη σειρά του στο λατινικό *camellaucium*, το οποίο παράγεται από τη λέξη *camella* (= «είδος ποτηριού») και όχι από το *camelus* (= «καμήλα»), όπως συνήθως παρετυμολογείται η λέξη, ενώ είναι εμφανής και μια δεύτερη παρετυμολογία από το *κάλυμμα* < *καλύπτω*. Ύστερα απ' αυτή τη σύγχυση, ακόμα και στους ειδικούς, διερωτάται κανείς γιατί να μην προτιμηθεί η απλούστερη γραφή *καλιμαύχι*, που δεν παραπέμπει αυθαίρετα, όπως πιστεύουν ορισμένοι, στον «αυχένα».

Εντυπωσιακή αντιστοιχία με ορισμένες από τις παραπάνω ορθογραφίες βλέπουμε και σε 60 ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν τον Μάιο του 2000 ακροατές (από 18 ως 72 ετών, και των δύο φύλων) στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο του Δήμου Αγίας Παρασκευής Αττικής», οι οποίοι παρακολούθησαν τα μαθήματά μου για τη νεοελληνική γλώσσα. Η γραφή *τσιρώτο* φαίνεται ότι έχει γενικευτεί, αφού μόνο 8 άτομα έγραψαν *τσιρώτο* και κανένα *τηρωτό*. Μόλις 2 άτομα προτίμησαν τη γραφή *μοσαϊκό*, ενώ κανείς δεν διανοήθηκε να γράψει την *τσιπούρα* με -ππ-. 12 άτομα έδειξαν προτίμηση στη γραφή *ταχύρρυθμος*, πράγμα που σημαίνει ότι χάνεται η αίσθηση του διπλού -ρρ-. Μόνο 7 άτομα έγραψαν το «ορθό» κατά το ΛΜπ *φτώχια*. Δεν έλειψαν βέβαια και οι ανορθογραφίες, οι οποίες όμως περιορίζονται σε πολύ λίγα γραπτά¹³.

Το συμπέρασμα που εξάγεται από τις μικρές αυτές δειγματοληπτικές

13. Αναφέρω μερικά παραδείγματα: *ανάμικτος*, *βοξύτης*, *δισφήμιση* / *δισφήμιση*, *καλιμαύκη*, *λιθρίνι* / *ληθρίνι*, *μιζεύθρα*, *νεοταιριζώ*, *ξηπασμένος*, *πλημμήρα*.

έρευνες είναι ότι η ορθογραφία, η «ενδυμασία των λέξεων», δεν συγκεντρώνει πάντα, όπως συμβαίνει και με τη μόδα, τις ίδιες προτιμήσεις. Οι ερευνητές που ερωτήθηκαν δεν εφαρμόζουν τους κανόνες που ξέρουν, γιατί απλούστατα δεν τους επιδοκιμάζουν. Το ερώτημα είναι ποιος διατυπώνει τους κανόνες και με ποια επιχειρήματα. Το *ενανθρώπηση* ήταν αδιανόητο πριν από μερικές δεκαετίες να γραφτεί με *-ι-*, αφού η παραγωγή του παρουσιαζόταν από το *ενανθρωπώ* των μεταγενέστερων χρόνων, ήδη όμως από τη μεσαιωνική εποχή μαρτυρείται και το *ενανθρωπίζω*. Με το ίδιο σκεπτικό ερμηνεύεται η *δυσφήμιση* από το *δυσφημιζω* και όχι από το *δυσφημώ* (σύγκρ. *διαφήμιση* από το *διαφημιζω*), ορθογράφηση η οποία δικαιολογείται λόγω της ιδιαίτερης επίδοσης των ρημάτων σε *-ίζω*. Αν ερωτηθεί ο διδάσκων γιατί η *ταυτοπροσωπία* γράφεται με *-ι-* και η *αντιπροσωπεία* με *-ει-*, θα βρεθεί σε δύσκολη θέση να εξηγήσει τις αλληλοσυγκρουόμενες ετυμολογίες. Αν το *αντιπροσωπεία* παράγεται από το ουσιαστικό *αντιπρόσωπος*, τότε καλώς γράφεται με *-ι-*, αν όμως σχηματίστηκε από το ρήμα *αντιπροσωπεύω*, τότε επιβάλλεται η γραφή με *-ει-*. Το παραπάνω σκεπτικό παύει να ισχύει, όταν ληφθεί υπόψη ότι τόσο το ρήμα όσο και το ουσιαστικό αποτελούν μεταφραστικά δάνεια από το γαλλικό *représenter* και τα αγγλ. *represent* και *representation*. Το *λυθρίνι* δεν γνωρίζει ο κόσμος ότι είναι το αρχ. *ερυθρίνος* και οι γλωσσολόγοι που το ξέρουν προκρίνουν, έστω και με μικρή πλειοψηφία, την απλούστερη γραφή με *-ι-*. Αυτός είναι και ο λόγος που προτιμήθηκε η «ανορθογραφία» *τσιπούρα*, αφού, όταν αγοράζει κανείς ή τρώει τσιπούρες, δεν χρειάζεται να ξέρει ότι πρόκειται για το θηλυκό του αρχαίου *ίππουρος*. Από τον πολύ κόσμο δεν είναι σωστό να ζητάμε εξειδικευμένες μεταγλωσσικές γνώσεις, οι οποίες δεν έχουν άμεση σχέση με την αποτελεσματική επικοινωνία. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι η ορθογραφία μπορεί να μην έχει αυτόνομη αξία, διαδραματίζει όμως καθοριστικό ρόλο στην καλλιέργεια του γραπτού λόγου.

3. Η διδακτική της ορθογραφίας

Ο επιμέρους αυτός επιστημονικός κλάδος δεν έχει αναπτυχθεί ικανοποιητικά στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες χώρες¹⁴. Μια σειρά ερωτημάτων εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα, όπως είναι: πώς διδάσκεται η ορθογραφία σήμερα στα σχολεία και ποια πραγματικά προβλήματα αντιμετωπίζουν στην πράξη οι μαθητές κατά την εκμάθησή της, τι υλικό έχουν στη διάθεσή τους οι διδάσκοντες και με ποιο τρόπο το αξιοποιούν, ποια είναι η στάση των εκπαιδευτικών και των γονέων απέναντι σ' αυτό το θέμα, ποιες κατευθυντήριες γραμμές υπάρχουν (αν υπάρχουν καν) στα Αναλυτικά Προγράμματα κ.ά.

14. Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις και τις εποικοδομητικές υποδείξεις του W. Menzel, 1994.

Στη συνείδηση πολλών ομιλητών η ορθογραφία ταυτίζεται με την άριστη κατοχή της γλώσσας και ο ανορθόγραφος θεωρείται χαμηλής νοημοσύνης άτομο. Πολλοί μάλιστα εκπαιδευτικοί ταύτιζαν παλιότερα τη διδασκαλία της γλώσσας με τη διδασκαλία της ορθογραφίας¹⁵. Ακόμα και σήμερα υπάρχουν δάσκαλοι οι οποίοι εστιάζουν την προσοχή τους στα ορθογραφικά λάθη των μαθητών, δηλαδή στην εξωτερική μορφή της γλώσσας, και όχι στο περιεχόμενο. Επικρατεί γενικά η άποψη ότι οι μαθητές στο δημοτικό σχολείο, αλλά και στο γυμνάσιο και το λύκειο, είναι περισσότεροι ανορθόγραφοι απ' ό,τι στο παρελθόν, παρ' όλο που αυτό δεν τεκμηριώνεται από καμιά έρευνα ως τώρα.

Το πρόβλημα της ορθογραφίας αντιμετωπίζεται σήμερα σε νέα βάση. Αυτό οφείλεται σε μια σειρά λόγων, όπως:

- Στο σχολείο διατίθεται ελάχιστος χρόνος για την παραγωγή γραπτού λόγου, ενώ η «αντιγραφή», με την οποία παγιώνεται η ορθογραφική παράσταση των λέξεων, θεωρείται ξεπερασμένη και περιττή ενασχόληση.
- Έχει δοθεί έμφαση στην καλλιέργεια του προφορικού λόγου για αποτελεσματικότερη επικοινωνία στην καθημερινή ζωή.
- Η πρακτική εξάσκηση έχει περιοριστεί. Δίνεται προτεραιότητα στην επαγωγική διαδικασία και τη δημιουργική σκέψη, τα αποτελέσματα όμως είναι πενιχρά.
- Δεν αποδίδεται πια ιδιαίτερη σημασία στην ορθογραφία, όπως στο παρελθόν. Δικαίως θεωρείται πολύ πιο σημαντικό το περιεχόμενο απ' ό,τι η εξωτερική, «τυπική» μορφή του κειμένου.

Από το άλλο μέρος, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ακόμα και έμπειροι εκπαιδευτικοί, όταν δουν μερικά «χοντρά» λάθη στο γραπτό του μαθητή, επηρεάζονται τόσο πολύ, που αποσπάται σχεδόν αυτόματα η προσοχή τους από το περιεχόμενο του κειμένου¹⁶. Ακραίες, και επομένως κα-

---

15. Τα παλαιότερα εγχειρίδια γραμματικών έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στα ορθογραφικά προβλήματα ή, σε ακραίες περιπτώσεις, ήταν το αποκλειστικό τους θέμα. Η διαπίστωση αυτή ίσχυε για πολλές χώρες της Ευρώπης. Στη Γαλλία, λ.χ., η διδασκαλία της ορθογραφίας στο σχολείο είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της κατά τη δεκαετία του 1880, ταυτίστηκε γενικά με την ικανότητα χειρισμού της γραφής και αποτελούσε το απαραίτητο συμπλήρωμα της «γαλλικής πειθαρχίας», με την πιστή εφαρμογή νόμων και κανόνων.

16. Όπως τονίζει και ο Αθ. Γκότοβος (1992, 41-42): «τα ορθογραφημένα κείμενα των μαθητών στο σχολείο αποτελούν ένα από τα πιο ισχυρά παραδοσιακά κριτήρια ταξινόμησης των μαθητών σε “καλούς”, “μέτριους” και “αδύνατους”, και για τη δημιουργία εκ μέρους του δασκάλου μιας “εικόνας” για την εν γένει ικανότητα των μαθητών του. [...] Ακόμη και στην οριακή περίπτωση ενός εκπαιδευτικού, που τοποθετεί ο ίδιος την ορθογραφική ικανότητα των μαθητών στην κατώτερη βαθμίδα της πυραμίδας των κριτηρίων για την εκτίμηση της νοημοσύνης και της γενικής επίδοσης του μαθητή, είναι απίθανο να μην υποψιάζεται ότι για πολλούς μορφωμένους και για πάρα πολλούς εκπαιδευτικούς τα έμμεσα μηνύματα που εκπέμπει ένα ανορθόγραφο κείμενο είναι τόσο ισχυρά, που εμποδίζουν τον αποδέκτη τους να δει πιο ουσιαστικές πλευρές του ατόμου, όπως είναι, π.χ., η δημιουργική σκέψη, η κριτική ικανότητα, η ικανότητα οργάνωσης της πληροφορίας κ.ά.».

ταδικαστέες, θεωρούνται οι θέσεις που επιμένουν είτε στην υπερβολική ανοχή στα λάθη είτε στην ταύτισή τους με τη διδασκαλία της γλώσσας. Ο δάσκαλος οφείλει να βλέπει με κατανόηση τα λάθη των μαθητών του, γιατί η υπερβολική αυστηρότητα ενδέχεται να τους οδηγήσει σε ανασφάλεια, η οποία έχει ως άμεση συνέπεια την έλλειψη κινήτρων για παραγωγή γραπτού λόγου.

Από τη στιγμή που υπάρχει δυσαναλογία ανάμεσα στα φωνήματα και τα γραφήματα, διερωτάται κανείς εύλογα γιατί να μη γίνει δεκτή η φωνητική γραφή. Η απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι η ορθογραφία δεν ρυθμίζεται μόνο με κριτήριο τη γραπτή γλώσσα, αλλά και με βάση την ανάγνωση και ορθή προφορά του κειμένου. Το ψυχολογικό ξάφνιασμα κατά την ανάγνωση λέξεων που παρεκκλίνουν από την καθιερωμένη ορθογραφία δεν είναι σωστό να μας αφήσει αδιάφορους. Οι ορθογραφικές αρχές πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τόσο την παραγωγική λειτουργία (γραφή) όσο και τη δεκτική (ανάγνωση). Γι' αυτό, η λειτουργικότητα των ορθογραφικών κανόνων κρίνεται με βάση όχι μόνο τις δυσκολίες που δημιουργούν σ' αυτόν που μαθαίνει ορθογραφία, αλλά και τις διευκολύνσεις που παρέχουν σ' αυτόν που μαθαίνει να διαβάζει. Η ανάγνωση κατευθύνεται από την οπτική και σημασιολογική μνήμη. Το γράψιμο, αντίθετα, είναι μια συνθετική διαδικασία η οποία λειτουργεί σωστά, όταν γίνεται κατανοητή σε γραμμική σειρά η σχέση φωνήματος - γραφήματος, και αποκαθίσταται με την τοποθέτηση του ενός γραφήματος δίπλα στο άλλο. Η ορθή γραφή δεν προϋποθέτει την απλή αντιστοίχιση φωνημάτων - γραφημάτων, αλλά και τη σύνδεση της γραφής με τη σημασία. Στο άκουσμα του φωνηματικού συνδυασμού /lípi/, ο μητρικός ομιλητής προχωρεί αυτόματα σε αποκωδικοποίηση: *λείπει, λύπη* και επιλέγει την κατάλληλη λέξη με βάση το συγκεκριμένο: *Αχ! τι λείπει; η λύπη!* Τα παιδιά εφαρμόζουν με επιτυχία τη «φωνογραφική» αρχή, όταν γράφουν **πσάρι, *κόζμος, *ζβούρα*. Αργότερα θα συνειδητοποιήσουν τη δυσαναλογία φωνήματος - γραφήματος και την αναγκαιότητα της συμβατικής ορθογράφησης.

Η διδασκαλία της ορθογραφίας πρέπει να ξεκινά από τα πραγματικά προβλήματα των μαθητών και όχι από τις υποτιθέμενες «δύσκολες» λέξεις ή από μια θεωρητική κατηγοριοποίηση των λαθών. Θα μπορούσε μάλιστα να συνταχθεί ένα «Λεξικό των λαθών» για κάθε μαθητή και ένα μεγαλύτερο για όλη την τάξη.

Η *κατηγοριοποίηση των λαθών* επιβάλλεται να είναι ιεραρχικά δομημένη με καθοριστικό κριτήριο τη βαρύτητά τους. Απόλυτη προτεραιότητα πρέπει να δίνεται στη διόρθωση των λαθών που αναφέρονται στο άρθρο (είναι λυπηρό να γράφουν ακόμα και μαθητές της Ε' δημοτικού **οι Ισπανία, *η μητέρες*, πράγμα που σημαίνει ότι δεν έχουν κατανοήσει την έννοια του γένους και του αριθμού) και στα γραμματικά μορφήματα (καταλήξεις). Στην τελευταία αυτή περίπτωση είναι αποτελεσματική η διατύπωση γενικών κανόνων

όπως: όλα τα ρήματα που τελειώνουν σε /οπο/ γράφονται με [ω] ή ότι τα ουδέτερα που λήγουν σε /-ι/ γράφονται με [ι]. Ως ασήμαντα λάθη πρέπει να χαρακτηρίζονται όσα αναφέρονται στα διπλά σύμφωνα, με εξαίρεση ορισμένες κληρονομημένες από την αρχαιότητα λέξεις, του τύπου: *άλλος, γράμμα*.

Απαραίτητη είναι η διεξαγωγή εμπειρικών ερευνών για την ορθογραφική συμπεριφορά των μαθητών. Η σχετική νεοελληνική βιβλιογραφία είναι πενιχρότατη. Ο Αθ. Γκότοβος, στη σημαντική έρευνά του (1992), καταλήγει στο συμπέρασμα (σ. 90-91) ότι «μια μειοψηφία (από 5% μέχρι 8%) εμφανίζει σοβαρό πρόβλημα ορθογραφίας –ουσιαστικά πρόβλημα γραφής– που δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως προϊόν δυσλεξίας, αλλά ως αποτυχία μεταβίβασης γνώσης γύρω από τις ορθογραφικές συμβάσεις, δηλαδή ως προϊόν σχολικής κοινωνικοποίησης, με άλλα λόγια ως αναποτελεσματικότητα του σχολείου». Με το σκεπτικό ότι «οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίζεται η ορθογραφία της σύγχρονης ελληνικής είναι περισσότερο μορφηματικού παρά φωνηματικού χαρακτήρα», προτείνει τη συστηματική διδασκαλία παραδοσιακών γραμματικών κατηγοριών και όρων, για να αποκτήσουν οι μαθητές μέσα από τη γραμματική μεταγλώσσα την απαραίτητη γνώση για τον έλεγχο των ορθογραφικών τους επιλογών. Ελλοχεύει όμως ο κίνδυνος επαναφοράς της διδασκαλίας της γραμματικής με τον γνωστό στείρο και άγονο τρόπο. Η γνώση, πάντως, της γραμματικής μεταγλώσσας δεν φαίνεται να βελτιώνει αυτόματα την ορθογραφική ικανότητα των μαθητών.

3.1. Μεθοδολογικά προβλήματα

1. *Αυτοτελής ή ενσωματωμένη διδασκαλία της ορθογραφίας;* Μπορούν να χρησιμοποιηθούν και οι δύο εναλλακτικές δυνατότητες. Από το ένα μέρος είναι απαραίτητη η εξάσκηση των μαθητών σε επιμέρους ορθογραφικά προβλήματα και από το άλλο είναι αναγκαία η ένταξη των λέξεων σε πραγματικές περιστάσεις επικοινωνίας, όταν θέλει να δοκιμάσει κανείς το αποτέλεσμα της εκμάθησης της ορθογραφίας μεμονωμένων λέξεων σε φυσική κειμενική ροή. Στο δημοτικό σχολείο προτιμά κανείς την ενσωματωμένη διδασκαλία και αργότερα την ορθογράφιση μεμονωμένων λέξεων.
2. *Απαγωγική ή επαγωγική μέθοδος;* Η απαγωγική μέθοδος παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι εξοικονομείται χρόνος, ο οποίος είναι ελάχιστος στο σχολείο. Η επαγωγική όμως διαδικασία ενισχύει τα κίνητρα για μάθηση, καθώς ο μαθητής αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, συμμετέχει στη συγκέντρωση υλικού, την ανεύρεση κανόνων και εξαιρέσεων και έτσι δραστηριοποιείται μέσα στην τάξη.
3. *Ολική ή μερική προσέγγιση;* Οι γλωσσολόγοι έδειξαν ότι για την εκμάθηση της ορθογραφίας είναι απαραίτητος ο συνδυασμός και των δύο προ-

σεγγίσεων. Η συνθετική - ακουστική μέθοδος οργανώνει συστηματικά τις φωνηματικές - γραφηματικές αντιστοιχίες και αποτελεί απαραίτητο μέρος της ορθογραφικής εκπαίδευσης. Η «αναλυτική - οπτική» μέθοδος αποσκοπεί στο να χαράξει στη μνήμη του παιδιού σταθερούς γραφηματικούς συνδυασμούς (Schriftbildschemata), που είναι η δεύτερη σημαντική πλευρά της διδασκαλίας της ορθογραφίας.

3.2. Στόχοι του μαθήματος της ορθογραφίας

Ένας από τους κύριους στόχους του γλωσσικού μαθήματος είναι να καταστήσει τους μαθητές ικανούς να γράφουν ορθά, σύμφωνα με τις εκάστοτε επικοινωνιακές ανάγκες. Για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι απαραίτητοι οι ακόλουθοι επιμέρους στόχοι:

- Γνώση των στοιχειωδών ορθογραφικών κανονικοτήτων.
- Ορθογράφιση ενός βασικού λεξιλογίου, το οποίο θα διευρύνεται σταδιακά.
- Ανάπτυξη διανοητικών ικανοτήτων όπως: σύγκριση, ταξινόμηση, αφαίρεση, γενίκευση, εφαρμογή.
- Χρήση λεξικών και άλλων βιβλίων αναφοράς από τους ίδιους τους μαθητές, σε καθημερινή βάση.

Η εκμάθηση της ορθογραφίας είναι απαραίτητο να ξεκινά από το βασικό λεξιλόγιο και όχι από μια σειρά ορθογραφικών προβλημάτων χωρίς συστηματική κατάταξη. Η διδασκαλία της ορθογραφίας δεν πρέπει να στηρίζεται σε τυποποιημένες συνταγές και στη μηχανική κινητοποίηση της μνήμης, αλλά να παρέχει την ευκαιρία στον μαθητή να παρατηρεί προσεκτικά και να ομαδοποιεί με κριτικό πνεύμα τα φαινόμενα. Η διαδικασία που έχει ως αφετηρία συγκεκριμένες ορθογραφικές δυσκολίες είναι η καλύτερη, αρκεί να λαμβάνονται υπόψη τα πραγματικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κάθε μαθητής. Το πλεονέκτημα που παρουσιάζει η σταδιακή εκμάθηση της ορθογραφίας των λέξεων του βασικού λεξιλογίου είναι ότι το διδαχθέν βρίσκει άμεση εφαρμογή. Το μειονέκτημα είναι ότι καταλήγει κανείς σε προδιαγεγραμμένους κανόνες ενός κλειστού λεξιλογίου. Παράλληλα με την ειδολογική διόρθωση του βασικού λεξιλογίου –το οποίο εκτιμάται διεθνώς ότι πρέπει να περιοριστεί στο δημοτικό σχολείο γύρω στις 1.500 λέξεις– θα ήταν απαραίτητη η επιμέρους κατηγοριοποίησή του με ορθογραφικά κριτήρια (οικογένειες λέξεων, μορφολογικές ή γενικότερα ετυμολογικές συνάφειες, αναλογικές σχέσεις κ.ά.). Για ορθογραφικές ασκήσεις θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί υλικό από έναν τέτοιο επιμέρους πίνακα με τα συχνότερα λάθη των μαθητών.

Το αστείο και το κωμικό αποτελεί, ως γνωστόν, ισχυρό κίνητρο για μάθηση¹⁷. Έτσι, οι ασκήσεις αυτές θα μπορούσαν να συνδυάζουν το παιγνιώδες με το σοβαρό, αξιοποιώντας την ομοιχία, τις παρηχήσεις, τον άστοχο συνδυασμό ή την εσφαλμένη χρήση λέξεων κ.ά., όπως στο ακόλουθο κατασκευασμένο κείμενο:

Θα σας απευθύνω απευθείας ένα μόνο μίνι μήνυμα, γραμμένο σε ένα βυσσινί μαντίλι που καρφίτωσα σ' ένα μάζι μαξιλάρι. Τη στιγμή που θήλαζε το θηλυκό μωρό η θεία μου η θυρωρίνα, άκουσε από το κασετόφωνο με πολλή θλίψη μια πολύ δυσάρεστη είδηση: Ένα ταξί μπήκε με τάξη στην τάξη. Είπε «εντάξει!», έγινε σωστό θηρίο, έφυγε γρήγορα από το θεωρείο, μπήκε στο ανοικτό νηπιαγωγείο και –τι κρίμα!– θρηνιμάτισε θριαμβευτικά ένα θρυλικό μικρό θρανίο. Αμέσως την έβαλαν σε ένα φορητό φορείο και την πήγαν στο γηροκομείο.

Το πρόβλημα με τα σχολικά βιβλία είναι ότι αρκετές λέξεις και τύποι λέξεων που παρουσιάζουν ορθογραφικά προβλήματα για τους μαθητές δεν συμπεριλαμβάνονται στο «βασικό» τους λεξιλόγιο.

4. Διαπιστώσεις - συμπεράσματα

Η οπτική αναπαράσταση του προφορικού λόγου δεν είναι μια απλή γλωσσολογική υπόθεση, αλλά ένα σύνθετο πρόβλημα που συνδέεται με την ίδια την ιστορία και την ταυτότητα της γλώσσας, με ποικίλους ιδεολογικούς, πολιτικούς, συναισθηματικούς κ.ά. παράγοντες, οι οποίοι καθορίζουν κάθε φορά τη στάση των μελών της γλωσσικής κοινότητας. Ο συμβολικός χαρακτήρας της ορθογραφίας, που αποτελεί καθολικό γνώρισμα των γλωσσών, ερμηνεύει την απροθυμία των μητρικών ομιλητών, ανεξάρτητα από τόπο και χρόνο, να επιφέρουν ριζικές αλλαγές στο ορθογραφικό σύστημα, αφού ταυτίζονται με την αλλοίωση της ίδιας της γλώσσας. Η δύναμη της συνήθειας κρατά παγιωμένη την ορθογραφία, η ίδια όμως αυτή δύναμη λειτουργεί ανανεωτικά, όταν εμφανιστούν σε μικρή κλίμακα νεωτεριστικές τάσεις που για τον έναν ή τον άλλο λόγο (συχνά και εντελώς ανεξήγητα) καθιερώνονται σταδιακά. Η πρώτη γενιά τις αντιμετωπίζει με αγανάκτηση, η δεύτερη με επιφύλαξη, που μετατρέπεται σε αδιαφορία, και η τρίτη τις αποδέχεται ως κάτι το φυσιολογικό. Ποιος θα μπορούσε να φανταστεί σήμερα ότι πριν από μερικές δεκαετίες στιγματιζόταν ως «ανορθόγραφος» όποιος δεν έγραφε: *Αντώνις, *βασι-

---

17. Για τον παιγνιώδη χαρακτήρα με τον οποίο μπορεί να γίνεται μερικές φορές η διδασκαλία του λεξιλογίου βλ. την εργασία της Ιω. Παπαβασιλείου-Χαραλαμπίκη, 2001, 140 κ.ε.

λής/*βασιλείας, *είνε*, *κόττα (θηλυκό του ελληνιστικού κοττός/κόττος, «ο κόκορας»), *ξαίρω*, *σκοτόνω*, *τρανυιέμαι* (το *τρανώ* είναι το *ταυρώ* < *ταύρος*); Το επίθετο *ώμορφος* έγινε *ώμορφος* και *όμορφος*, για να καταλήξει στη σημερινή, ανυποψίαστη για τους πολλούς, «ανορθόγραφη» μορφή του, που είναι τελικά «όμορφη» στην απλότητά της.

Ο 21ος αιώνας επιφυλάσσει πολλές εκπλήξεις και στη γλώσσα μας, η οποία δεν κινδυνεύει βέβαια να εξαφανιστεί, εκτός αν εκλείψουν με ένα πυρηνικό ολοκαύτωμα όλοι οι ομιλητές της, θα υποστεί όμως αρκετές αλλαγές, που θα είναι ιδιαίτερα αισθητές στο διεθνοποιημένο εν πολλοίς λεξιλόγιο, το οποίο θα δέχεται ολοένα και περισσότερες πιέσεις από την Αγγλική. Στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαφαίνεται ήδη η τάση απλούστευσης της γλώσσας γενικά, οπότε συμπαρασύρεται και η ορθογραφία. Οι αντιστάσεις στην εξοικονόμηση χρόνου και χρήματος θα γίνονται όλο και πιο χαλαρές, χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως νομίζουν ορισμένοι κινδυνολόγοι, παρακμή των γλωσσών. Οι αποφάσεις για την ορθογραφική παράσταση της γλώσσας δεν λαμβάνονται από τους ειδικούς, οι οποίοι έτσι κι αλλιώς είναι αδύνατο να συμφωνήσουν μεταξύ τους, αλλά από τις εταιρείες λογισμικού, που επιβάλλουν τους «ορθογράφους», και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, έντυπα και ηλεκτρονικά, τα οποία τείνουν προς την απλούστευση, με το σκεπτικό ότι ανταποκρίνονται σε κοινωνικά αιτήματα. Η απλοποιημένη σε λογικά πλαίσια ορθογραφία συνδέεται με τη δημοκρατικοποίηση των κοινωνιών, την εγγραμματοσύνη ολοένα και περισσότερων πολιτών, τη διευκόλυνση του μαθητικού πληθυσμού και των ατόμων που μαθαίνουν μια γλώσσα ως δεύτερη ή ξένη. Η αξιοποίηση των πολυμέσων και για θέματα ορθογράφησης των λέξεων ανοίγει νέες προοπτικές, οι οποίες δεν έχουν ακόμα αξιοποιηθεί επαρκώς. Το ορθογραφικό μας πρόβλημα, με βάση τα πραγματικά διλήμματα, δεν είναι, σε τελευταία ανάλυση, τόσο οξύ, όσο παρουσιάζεται κατά καιρούς. Οι άκρως προβληματικές λέξεις δεν φαίνεται να ξεπερνούν τις 500 σε ένα απαιτητικό λημματολόγιο 50.000 λέξεων. Τελικά, η διατήρηση της απαραίτητης «ορθογραφικής ποιότητας» βρίσκεται σε στενή συνάρτηση με την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης και τη γενικότερη γλωσσική παιδεία και καλλιέργεια του κάθε ατόμου.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1994). *Νεολογικός δανεισμός της Νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη.
- Ιορδανίδου, Α., (1998). Η ορθογραφία στα νεοελληνικά λεξικά. *Γλώσσα*, 44, 4-21.
- Gallmann, P.-H., Sitta, H. (1996). *Die Neuregelung der deutschen Rechtschreibung. Regeln, Kommentar und Verzeichnis wichtiger Neuschreibungen*. Mannheim: Dudenverlag.
- Γκότοβος, Αθ. Ε. (1992): *Ορθογραφική μάθηση στο δημοτικό. Μια εμπειρική έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καμαρούδης, Στ. (1985). Στλ. σεζλόγκ: Πρόσφατες ορθογραφικές απλοποιήσεις στα Νέα Ελληνικά. Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, Πρακτικά της 6ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 339-345.
- Καρατζόλα, Ε. (1996). Ευρωπαϊκός γλωσσικός σχεδιασμός και γραπτή μορφή της Νέας Ελληνικής. Στα Πρακτικά του Συνεδρίου: *Η ελληνική γλώσσα στη διευρυνόμενη Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 95-102.
- Menzel, W. (1994). Didaktik des Rechtschreibens. Στον τόμο: G. Lange - K. Neumann - W. Ziesenis (εκδ.). *Taschenbuch des Deutschunterrichts. Grundfragen und Praxis der Sprach- und Literaturdidaktik, τόμ. 1: Grundlagen - Sprachdidaktik - Mediendidaktik*, 5η έκδοση. Baltmannsweiler: Schneider Verlag, 285-309.
- Παπαβασιλείου-Χαραλαμπίκη, Ιωάννα (2001). Για μια αποτελεσματική διδασκαλία του λεξιλογίου. Το παιχνίδι με τις λέξεις. *Τα εκπαιδευτικά*, 59-60, 131-149.
- Παπαναστασίου, Γ., comvos: Γλώσσα και ορθογραφία. Στον *Εγκυκλοπαιδικό Οδηγό* του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας: http://www.komvos.edu.gr/gwssa/Odigos/thema_d10/main.html.
- Παπαρίζος, Χρ. (1999). Οι αλλαγές στη σχολική ορθογραφία και τα αιτήματα των καιρών. *Γλώσσα*, 50, 50-52 και *Φιλολογος*, 100, 2000, 153-156.
- Puech, Chr. (1999). Une représentation visuelle: l' orthographe. Στο συλλογικό έργο Α. Collinot - Fr. Mazière (επιμ.). *Le français à l' école. Un enjeu historique et politique*. Paris: Hatier.
- Schrodt, R. (εκδ.) (2000). *Dokumentation zur neueren Geschichte der deutschen Orthographie in Österreich*. Hildesheim: Olms.
- Συμεωνίδης, Χ. (1992). Η νεοελληνική ορθογραφία. *Terminologie et Traduction*, 1, 87-98.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1978). *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*. Ανατύπωση της έκδοσης του ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις, Θεσσαλονίκη.
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (1997). «γραφή», «γράφημα», «ορθογραφία», στην *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμος 22: *Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, 88-89 και 320.
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (1999). *Γλωσσική και λογοτεχνική κριτική*. Αθήνα (Α΄ έκδοση, Αθήνα 1988).
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (2001). Προτάσεις για την εκλογίκευση του ορθογραφικού μας συστήματος. Στο *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας* (Λευκωσία, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999). Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 455-461.